

Bude Praha jedním z center výzkumu řízené termonukleární fúze?

P. Kubeš
katedra fyziky ČVUT FEL v Praze

Úvahy

- 1) Úvod
- 2) Historie a současný stav
- 3) Perspektiva
- 4) Výzkum v ČR
- 5) Závěr

1. Úvod

Roční **výroba** 15×10^9 kW, pro 6 miliard lidí průměr 2.5 kW,
nerovnoměrnost (0,3-11 kW)

Zdroje -

80%	fosilní paliva skleníkový jev, turbulence v atmosféře, CO_2 v atmosféře a oceánech)	negativní dopad na biosféru (těžba, doprava, omezené zásoby ~ desítky let
7%	hydroelektrárny	limitovaná kapacita
1%	alternativní zdroje zdroje, ..., nemohou hrát významnější roli, nízká hustota energie	sluneční energie, vítr, příliv, geotermální
12%	jaderná energetika množství, odpad)	zásoby 100-200 let, ekologická rizika (nadkritická

Prognózy -

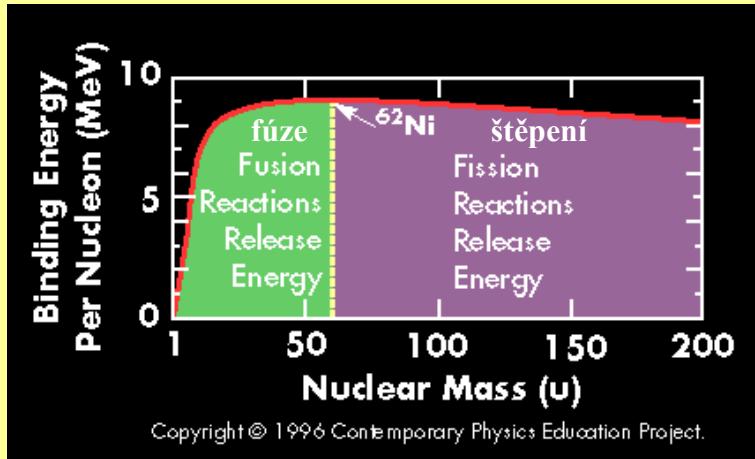
2050 10-12 miliard lidí, roční výroba ? 2x počtem lidí, 4x růstem životní úrovně +
klimatické podmínky **10x**

rozumné hospodaření

Slunce, vítr, voda, Měsíc, ... pouze doplněk

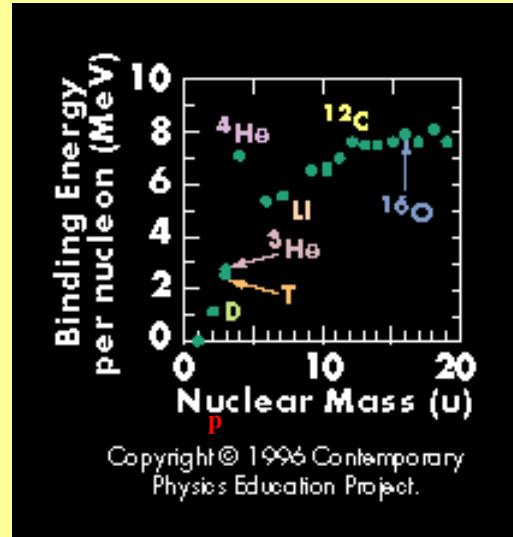
jaderná energetika je jediná možnost do budoucna

Možnosti jaderné energetiky

vazebná energie na jeden nukleon
v závislosti na hmotnostním čísle

možnosti uvolnění energie z jaderných reakcí: štěpení těžkých prvků na středně těžké
slučování lehkých prvků na středně těžké
energetický zisk podle Einsteinovy rovnice $\Delta E = \Delta mc^2$.

vazebná energie na jeden nukleon
pro nejlehčí prvky

Štěpné reaktory – využití pouze 10-20 % paliva - dnes stagnace – nové myšlenky (IV generace)

- **štěpení podkritických množství** (externí neutronové zdroje, z-pinčové výboje)
- **štěpení thoria** (3x více než uranu, externí neutronové zdroje)
- **štěpení U238** (rychlé neutrny)
- **využití jaderného odpadu** – štěpení těžkých radioaktivních izotopů s dlouhým poločasem rozpadu MeV protonovými svazky
- **kombinace fusion – fission** - miniaturní vodíkové bomby

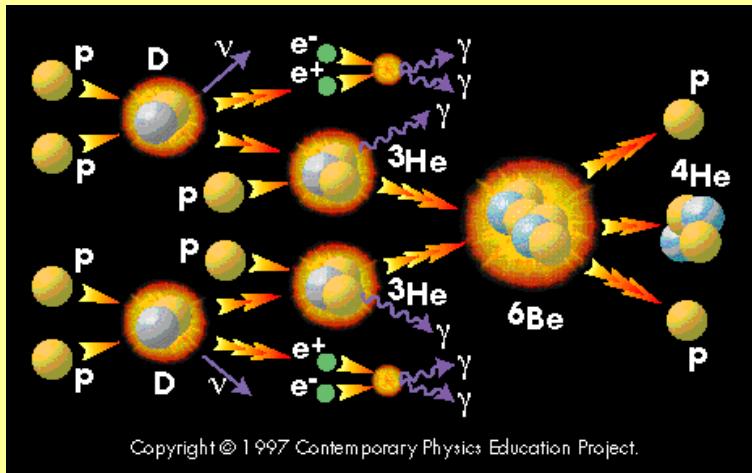
Omezené zásoby (100-200 let), malá účinnost (výroba energie přes tepelnou formu)

Jediné možné východisko je jaderná fúze:

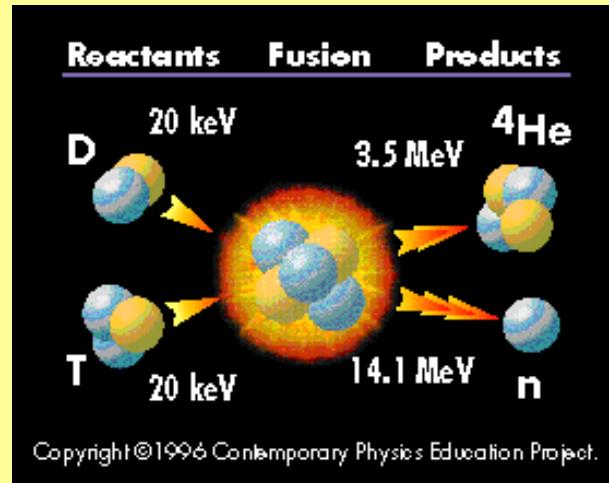
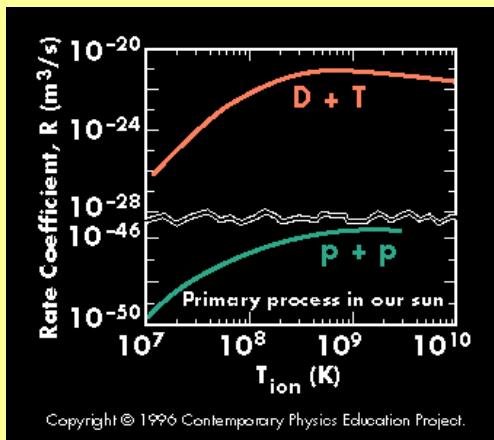
- přeměna deuteria a tritia na helium
- přirozený zdroj energie ve Vesmíru
- nevyčerpatelné zdroje pro miliardy let ($H/D=6700$), ve vodě 10^{31} J
- přímá konverze energie do elektromagnetické formy
- sen

Termonukleární fúze - princip

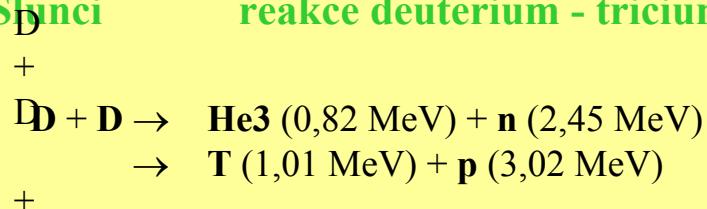
Reakce probíhá při teplotách 10^8 K, v jádřech hvězd a ve vodíkové pumě

proton-protonová reakce ve Slunci

reakce deuterium - tricium

reakce deuterium – deuterium

65 % energie v iontech

účinné průřezy jaderných reakcí

2. Historie a současný stav

50tá léta – nadějné počátky – z-pinč, plazmový fokus, Arcimovič v Kurčatově institutu v Moskvě a Anderson v Los Alamos – **velký neutronový zisk - netermální původ, nestability a rozpad** – nárůst maximálního proudu $\sim \text{MA}$ po dobu $\sim \mu\text{s}$

60tá léta –

tokamaky – transformátor s Joulovým ohřevem – řídké plazma, pomalé nestability, možnost zpětné vazby a omezování – Rusko, Velká Britanie, Japonsko, Německo, (USA až v 70tých letech). Rozpuštění nestabilit.

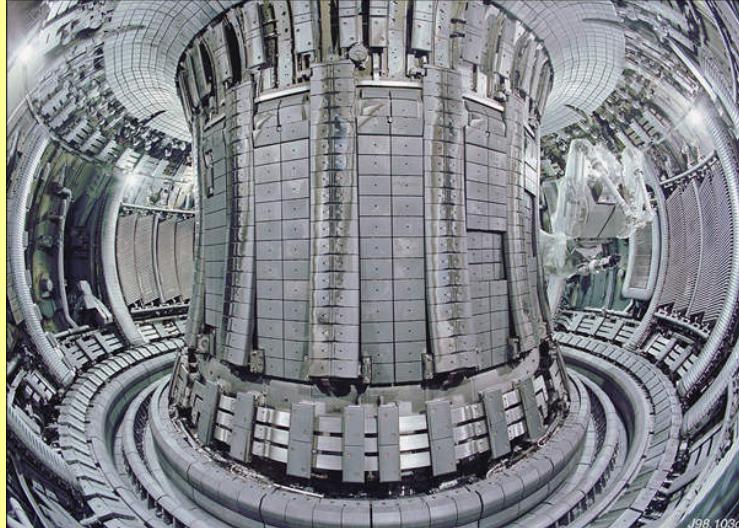
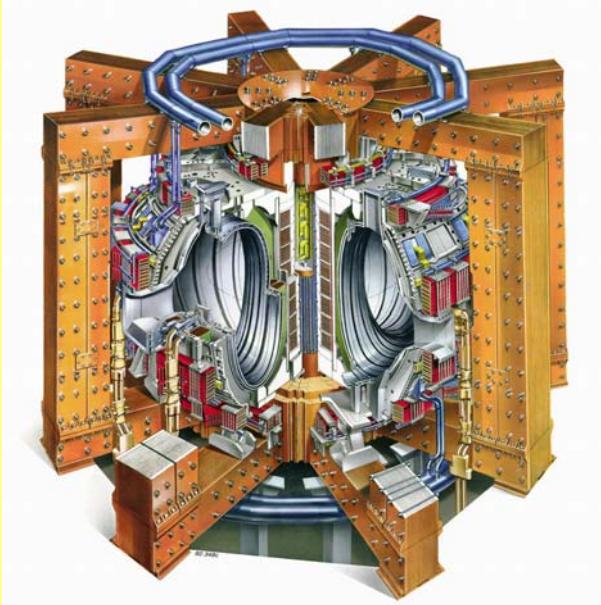
Dodatečný ohřev – elmg. vlny a svazky částic

laserové systémy – intenzivní záření je fokusováno do malého terče – velmi husté plazma, inerciální udržení - USA, Japonsko, UK, Francie
podmínka symetrie svazku, symetrie peletu

90tá léta –

magnetické pinče – rychlé zahřátí plazmatu sevřením magnetickým polem vlastního proudu
USA, Rusko

Tokamak JET (Joint European Torus), Cullham, UK

Plasma major radius

2.96m

Plasma minor radius:

2.10m (verti) 1.25m (horiz)

Flat-top pulse length

20s

Toroidal Field Coil Power

380MW

Toroidal magnetic field (on plasma axis) **3.45T**

Plasma current: **3.2MA (Circular plasma) 4.8MA (D-Shape plasma)**

Additional heating power **25MW**

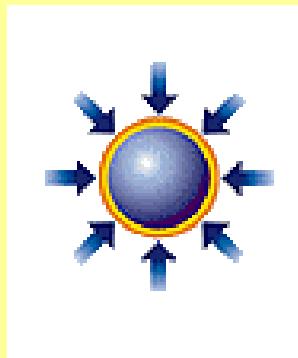
magnetické udržení - řídké plazma (sekundy) – tokamaky, stelarátory, helikální systémy

a) ***tokamaky*** JET, TFTR – tritiové experimenty, 6% T ($Q \sim 0.2-1$), beryliové obložení.
dnes nejprobádanější směr, dominantní v EU, Japonsko
výhody – řídké plazma, možnost ovládat nestability zpětnou vazbou
problémy – velké rozměry, supravodivé cívky, neutrony, příměsi, T, svazkování, turbulence,
parametry plazmatu nejblíže fúznímu limitu, H a L mód
výroba tritia z lithia ve štěpném reaktoru,
Zajímavý postoj USA - po roku 2000 zrušení programu, zaměření na menší systémy, v současnosti externí spolupráce s EU,

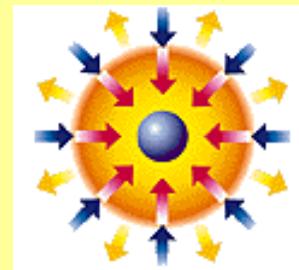
b) ***stelarátory*** Large Helikal System Japonsko
W 7 Německo

Udržení plazmatu – inerciální – husté plazma (subnanosekundy) –

Inerciální fúze - princip

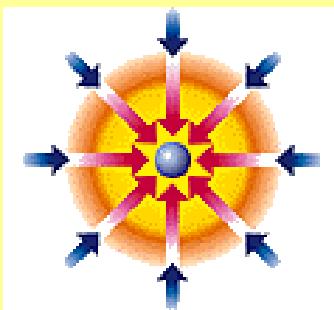

- Laser energy
- Blowoff
- Inward transported thermal energy

1. Atmosphere formation: Laser beams rapidly heat the surface of the fusion target forming a surrounding plasma envelope.

2. Compression: Fuel is compressed by the rocket-like blowoff of the hot surface material

3. Ignition: During the final part of the laser pulse, the fuel core reaches 20 times the density of lead and ignites at 10^8 degrees Celsius

4. Burn: Thermonuclear burn spreads rapidly through the compressed fuel, yielding many times the input energy

b) fokusace silných **laserových svazků** na kulový terč – pelet – 1 mm^3 ,

výhody - malé rozměry komory, husté plazma v pevné fázi, krátké impulsy ns, ps, fs,

vysoké výkony TW, PW

problémy – malá účinnost laserů 0,1 %, asymetrie terče a záření, únik energie do turbulence,
přezechřátí jádra velmi horkými elektronami; USA, Francie, UK, Anglie

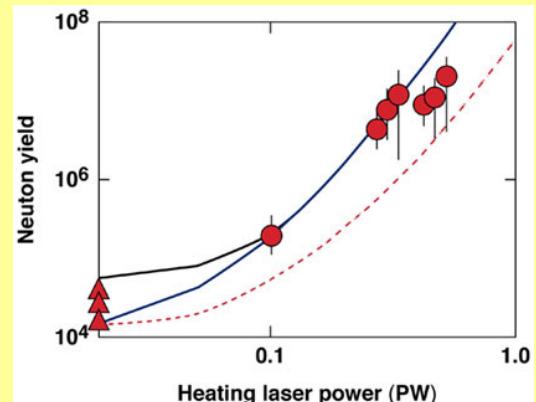
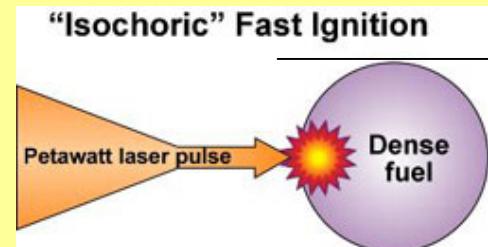
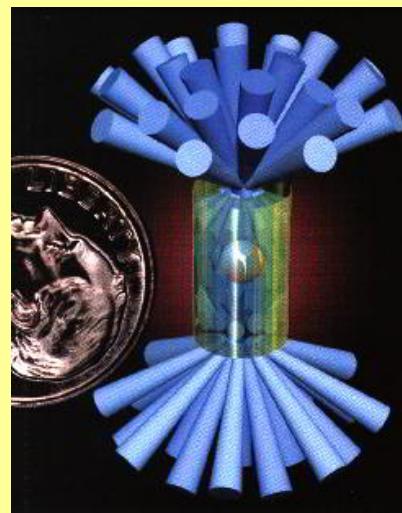
fast ignition

přímý ohřev

OMEGA – Univ. Rochester, 1x hod,
terawatty, rekonstrukce, 60 svazků

nepřímý ohřev

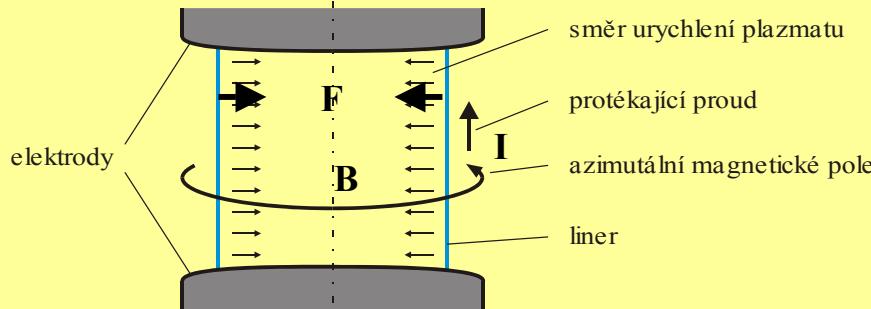

laserové záření viditelné, rtg záření magnetických pinčů,
lehké nebo těžké ionty

Udržení plazmatu

kombinované – husté plazma magnetických pinčů, desítky ns

magnetické pinče kombinace magnetického a setrvačného uvěznění

fáze pinče

horké tečky

rozvoj nestabilit

teplota:

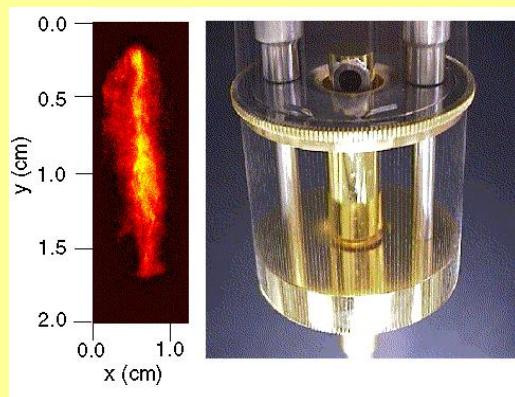
10^6 K

10^7 K

10^5 K

generace neutronů
z D-D reakce

dvojný liner

2 možnosti:

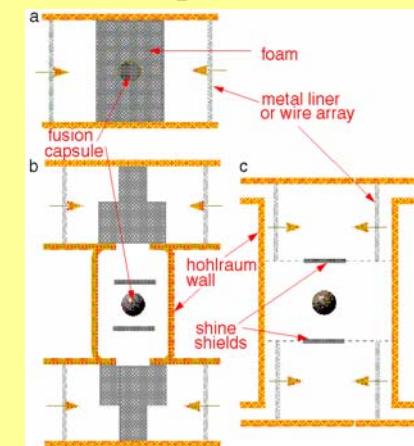
deuterium v zátěži

využití x-záření pro

nepřímý ohřev

uspořádání

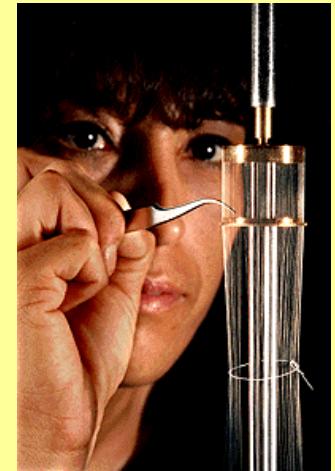
Z – SNL Albuquerque USA

32 modulů

fotografie vývoje

konstrukce lineru

Nárůst proudu 18 MA za 100 ns
15% účinnost generace rtg
výkony 300 TW v rtg

výhody – ekonomické, fyzikální (nejlevnější a nejjednodušší zdroj neutronů) – využití samoorganizačních schopností přírody

problémy – nestability, destrukce elektrodového systému, spínání silných proudů 10ky MA

S-300, Angara 5 (Moskva), PF 1000 (Varšava), Indie, Čína

3. Perspektiva

Strategie USA na příštích 20 let –

základní výzkum všech koncepcí:

tokamak ITER; ignition po 2020

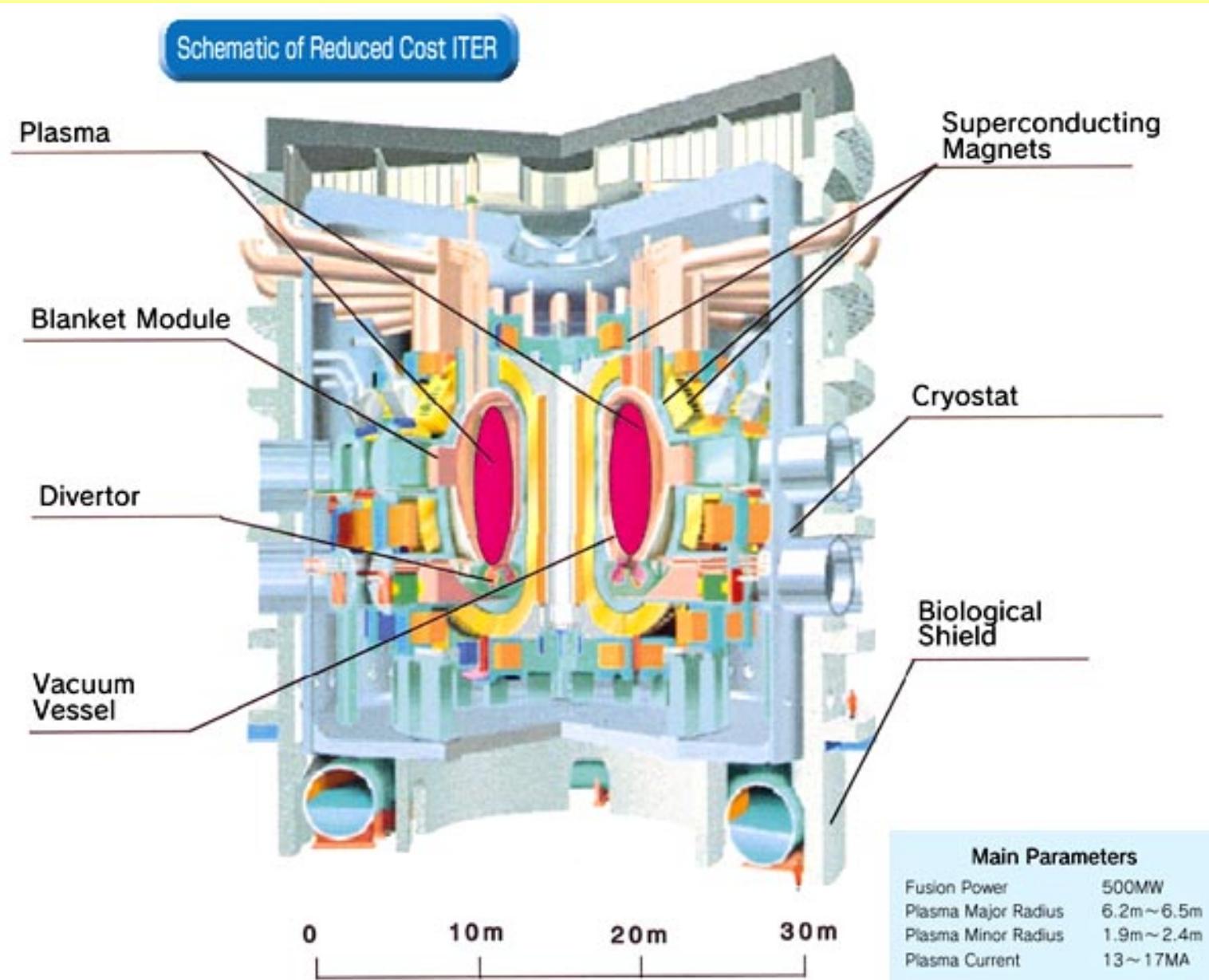
inerciální fúze laserová NIF, LMJ, Omega, Japonsko; ignition 2010

Z-pinče - RZ aparatura, X, Bajkal; ignition 2015

Tokamaky – *ITER*

- nový projekt 2006, 5 miliard EUR – zahájení stavby v Cadarach - Jižní Francii (EU, Japonsko, Kanada, USA, Rusko, Čína,...),
nestability, zahřívání stěn, podmínky udržení - H mód, vliv E(r), fúze po roce 2020, zahřívání α částicemi.
Proud 21 MA, příkon 0.1 GW, ve fúzní reakci 1.5 GW (1.2 GW v neutronech)
středně velké aparatury – EU 5
- nová zařízení stelarátorů v Německu (W7), Japonsku (LHD), Číně (EAST),
v USA – menší projekty - sférický tokamak, bootstrapový proud .

ITER - schema

Inerciální fúze – NIF

b) (*National Ignition Facility, LLNL*) – zdroj 100 MJ, záření, 192 svazků (0.35 μm) 1.8 MJ, zisk 20 MJ (10 keV, 100g/cm³, 10¹⁹ neutronů), zapálení 2010,
fs lasery, samofokusace

interakční komora

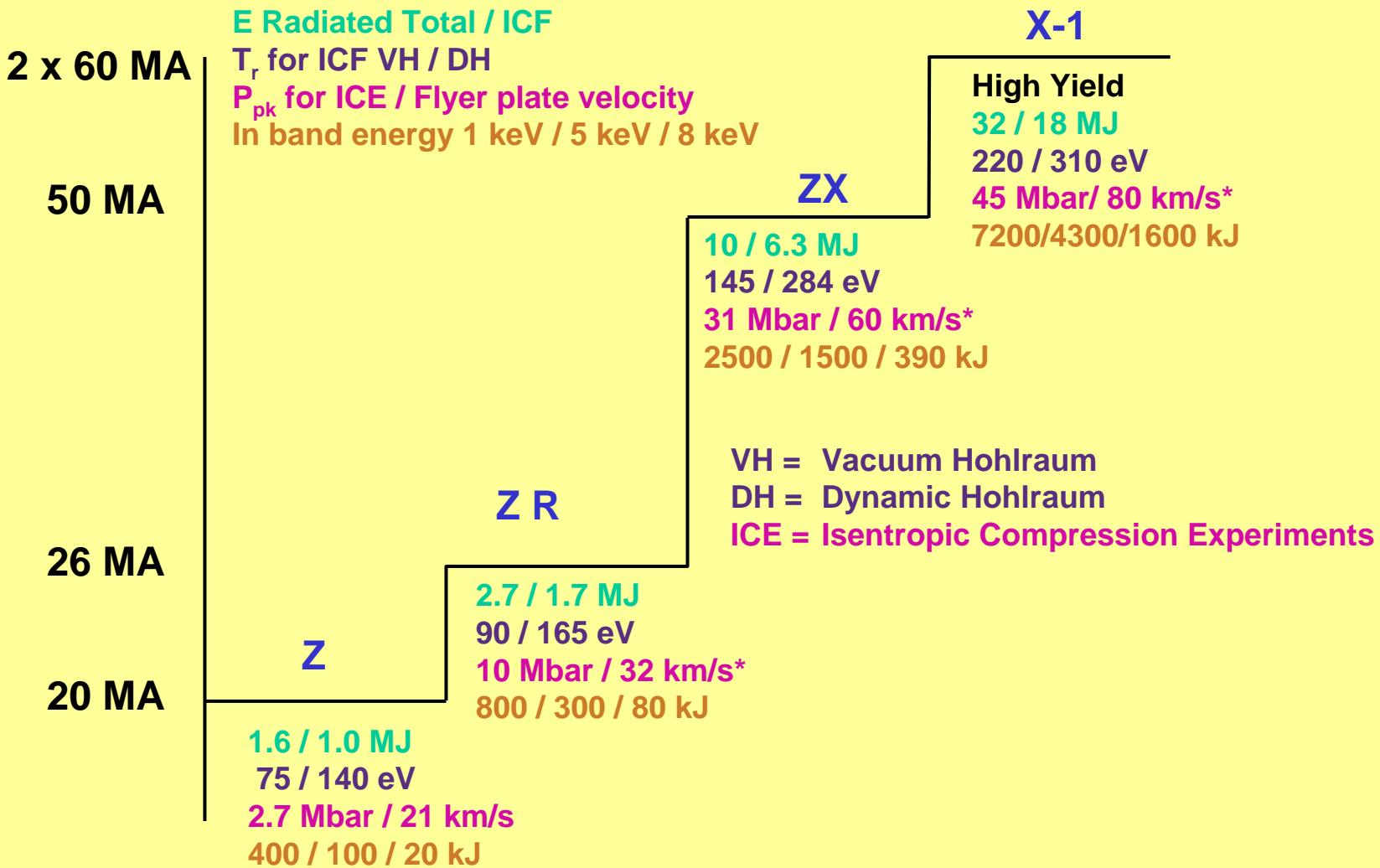

vnitřek komory

řídící centrum

Pinče - perspektivy

X-1 porovnání s NIF - cena 10x nižší (1.6 miliardy \$], energie v záření o řád výše, doba pulsu o řád delší (stejný výkon)

Bajkal – 60 MA zdroj v Rusku (Trojsk), vývoj spínání silných proudů

4. Výzkum v ČR

Ústav fyziky plazmatu AV ČR

a) **Tokamak Castor** – původní ruská T 1,

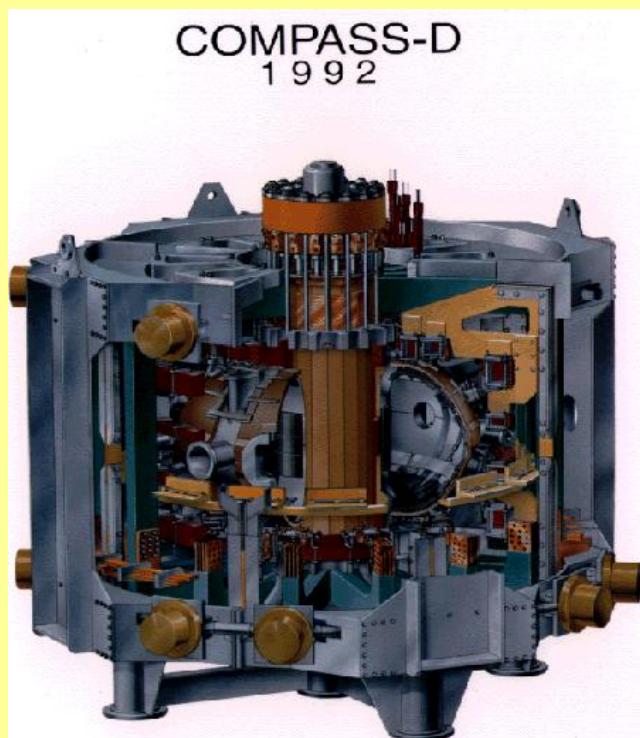
1 10 kA, vf ohřev, mikrovlný gril,

popis vlastností okrajového plazmatu a turbulence.

b) **Tokamak Compas** – původní zařízení v Culhamu (UK), podobné jako ITER (10x menší), 1 MA, 2 T, ohřev iontovými svazky, studium D-D reakce

zahájení 2006 – 150 mil Kč, zahájení demontáže v říjnu, provoz 2009

výhoda malých zařízení, jednodušší provoz, možnost 10-20 výstřelů denně, testování modelů, diagnostiky

Technical Specification

Vacuum Vessel

Major radius (R) 0.557 m

Toroidal Field

Maximum toroidal field on axis 2.1 T

Rise time approx 1 s

Flat top duration at max field 1 s

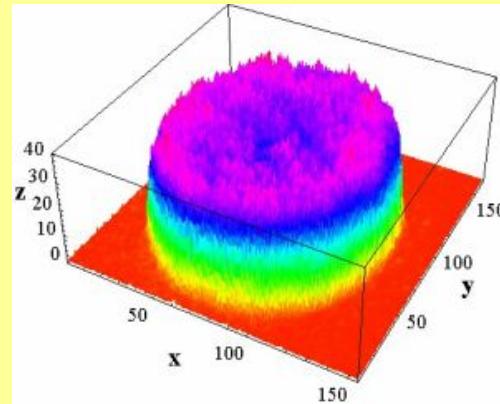
Magnetising Field System

Plasma current < 400 kA

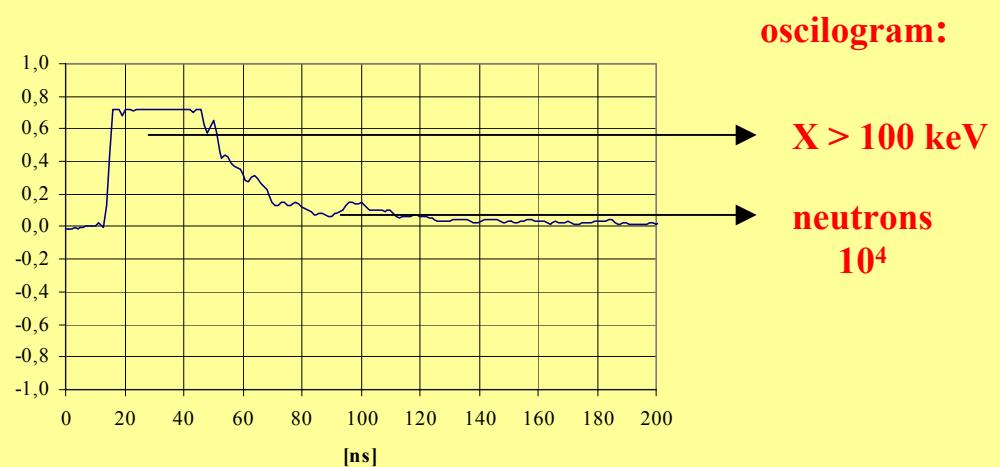
Plasma duration (without current drive)
(with RF current drive) approx 600 ms
approx 2 s

•Ústav fyziky plazmatu a Fyzikální ústav AV ČR

- **PALS** – jodový lasery, Asterix IQO MPI v Garchingu, cena 1 DM,
- výstavba nové haly v Praze v ÚFP, provoz v r. 2000,
- Energie 1 kJ, doba pulsu ~ 100 ky ns, středně velký laser unikátní zařízení EU,homogenní svazek
- exotická možnost fs pulzů s výkonem $\sim 10^{17}$ W,
- program výzkumu rentgenových laserů,

experiment FEL ČVUT 6.2.2006
 $(CD_2)_n$ fibre
 $\Phi 100 \mu m$, 7 mm length
shot 29929

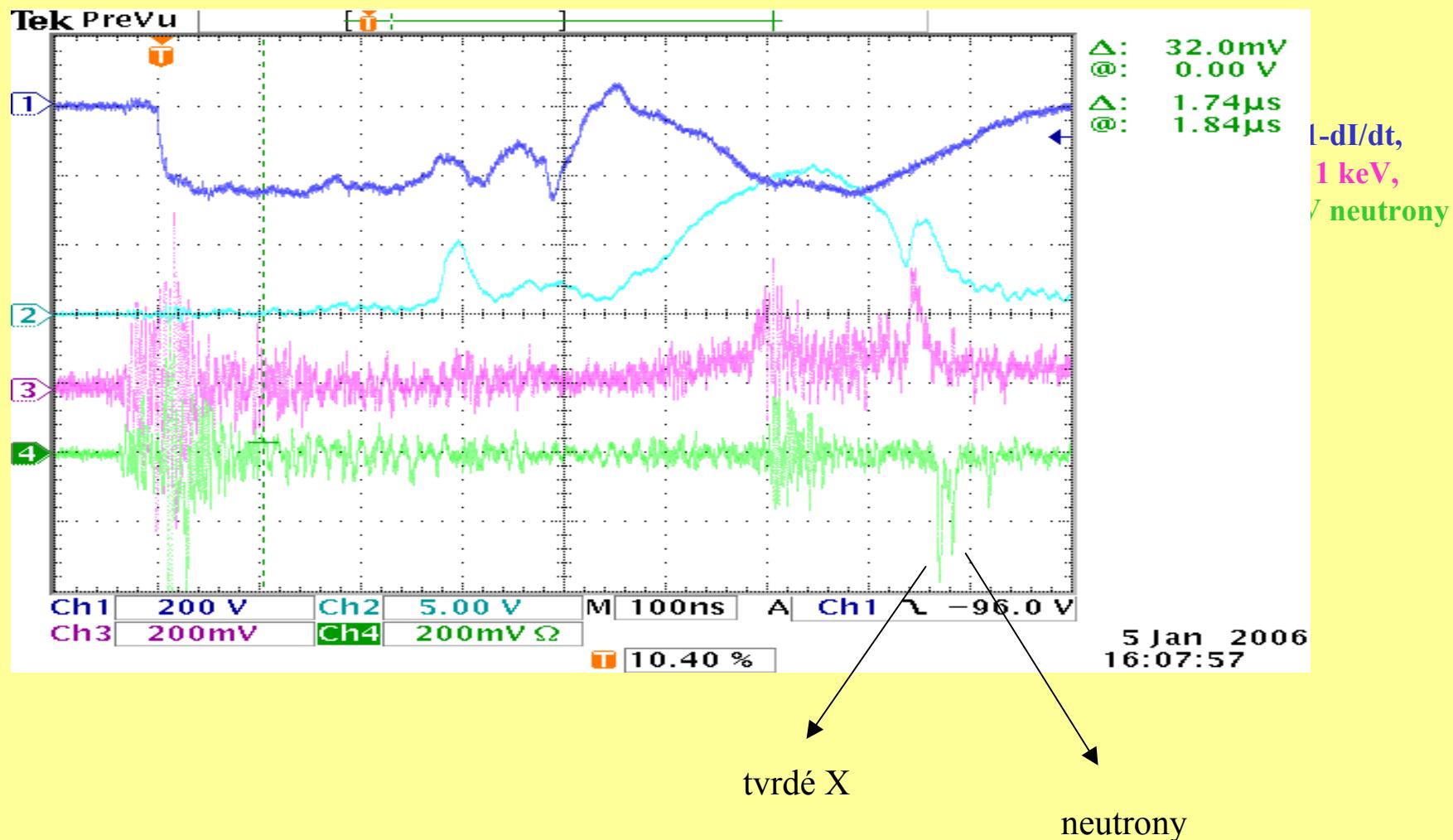

Magnetické pinče ÚFP AV ČR, FEL ČVUT katedra fyziky,

- detekce projevů D-D reakce – tvrdé rentgenové záření, relativistické elektrony a neutrony
- u pinčů lze nejsnáze hledat zdroj záření v korelaci s obrázky ve viditelné nebo rentgenové oblasti (dostatečně pomalé a dostatečně husté)

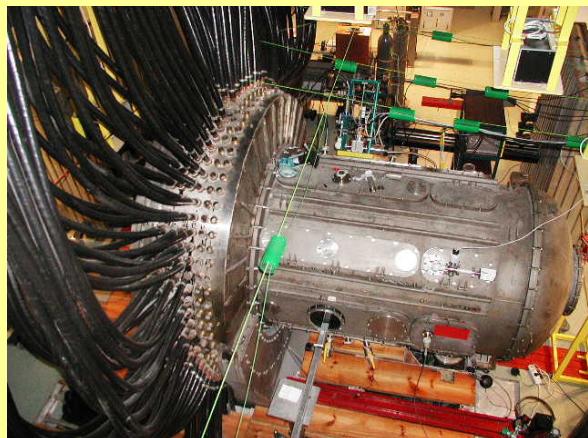
- zařízení *Z-150 FEL ČVUT*
- *PF-1000 Varšava*
- *S-300, PF 3 RRC Kurčatovův Institut Moskva*
-

Z-150, 100 kA
(CD₂)_n fibre Φ 100 μm, 7 mm length

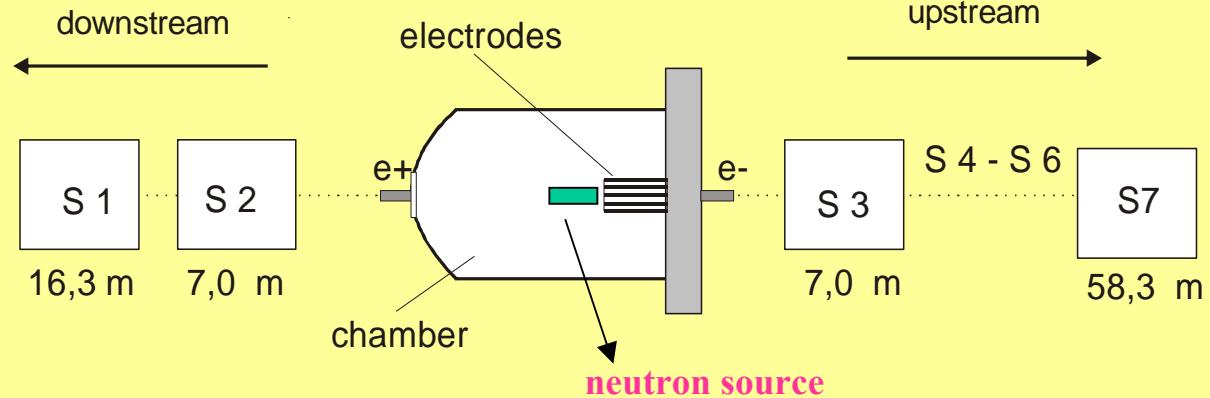
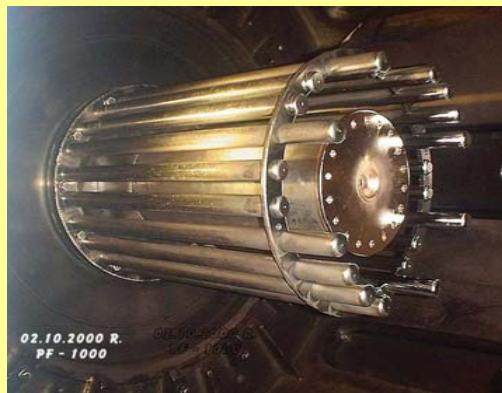
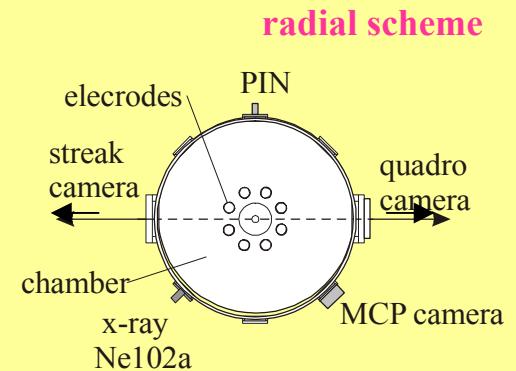

PF-1000 IPPLM Warsaw - scheme of diagnostics

radiation, relativistic electrons, neutrons

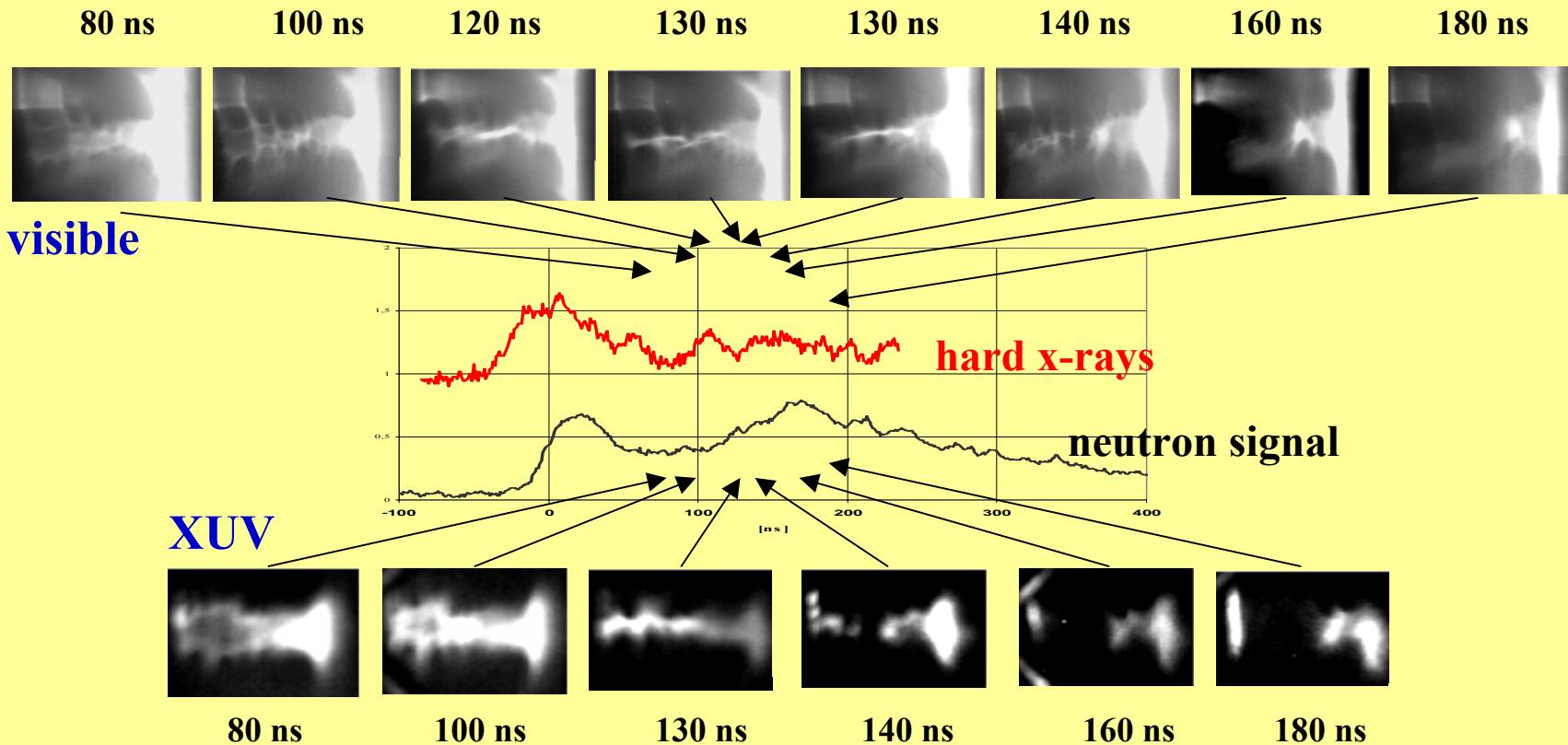
- volume $\sim 3.8 \text{ m}^3$
- $\varnothing = 1.4 \text{ m}$
- $L = 2.5 \text{ m}$
- energy 300-400 J

**7 hard x-ray and neutron scintillation detectors
anisotropy in axial direction**

PF-1000, D current sheath, correlation of neutrons with X-rays [5]

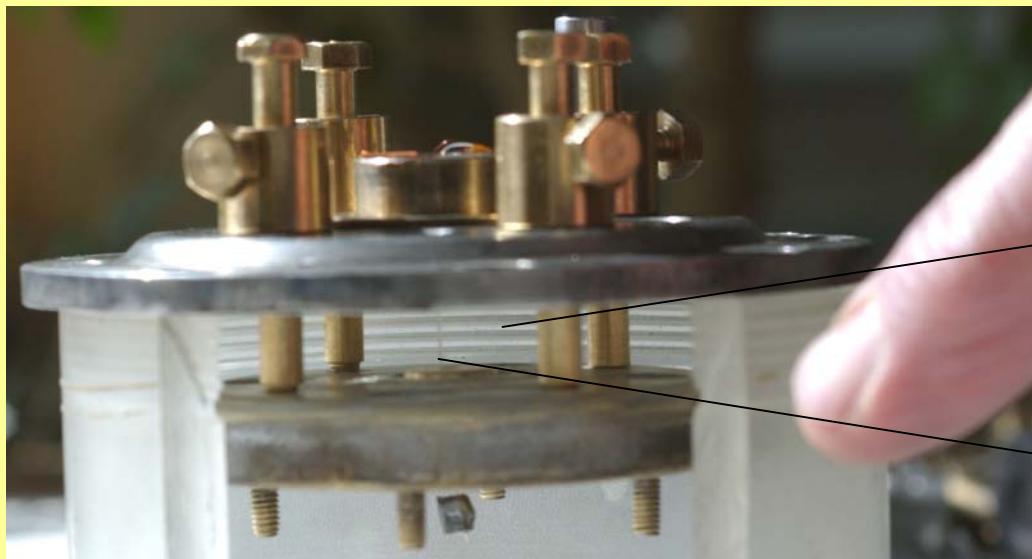
Correlation neutrons with frames and laser images second neutron pulse

onset of neutron pulse – instabilities, beam-target +
decrease of neutron pulse – dense structure, isotropic distribution +,-

Russian Research Center, Kurchatow Institute Moscow

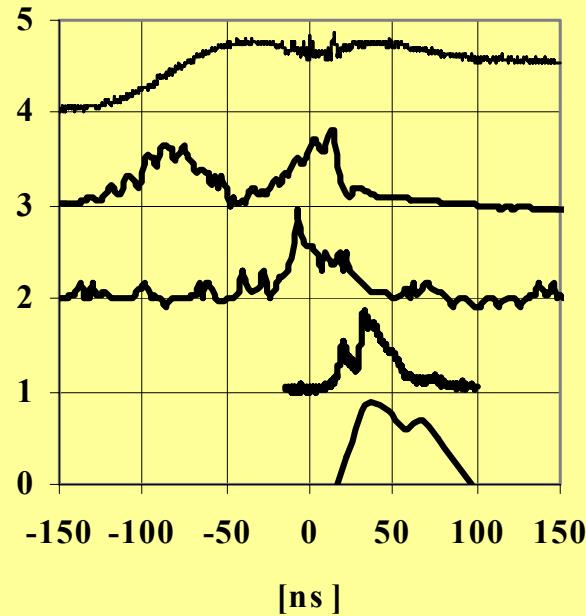
S-300, 8 moduls , 3 MA, 100 ns

Al liner, 50 wires

15 mkm CD₂ fiber

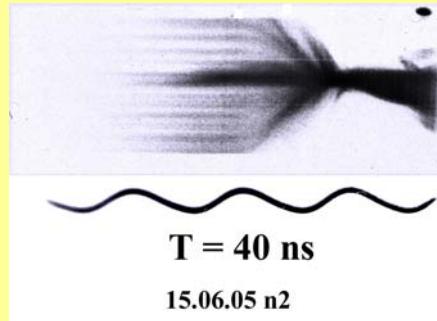
**S-300, W wire array (30 wires, Φ 5 μm) + (CD₂)_n fiber Φ 120 μm
neutron yield 10⁹**

oscilloscope signals

- 4 current
- 3 voltage
- 2 XUV 280 eV
- 1 hard X-rays
- 0 neutrons

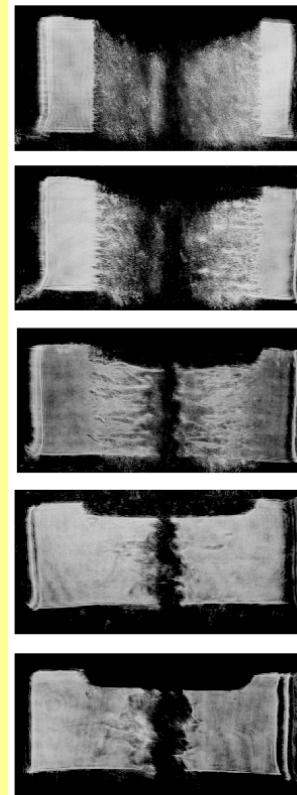
streak camera

laser shadows

neutron production
start +23 ns
max +33 ns
decrease +63 ns

1 cm

-20 ns

-10 ns

0 ns

+10 ns

+20 ns

Srovnání neutronových zisků D+D

Zařízení	Neutronový zisk	Plán	Zátěž
JET	10^{17}		plyn 10^{20} m^{-3}
ITER	10^{18}	(2021)	plyn 10^{20} m^{-3}
W-7	10^{12}	(2013)	plyn 10^{20} m^{-3}
Z-device (18 MA)	6×10^{13}		plyn 10^{26} m^{-3}
ZR-device (27 MA)	2×10^{15}	(2006)	plyn 10^{26} m^{-3}
Angara 5 (3 MA)	10^{12}		plyn 10^{25} m^{-3}
PF-1000 (1.5 MA)	2×10^{11}		plyn 10^{24} m^{-3}
S-300 (1.5 MA)	2×10^9		vlákno $(\text{CD}_2)_n$
OMEGA	5×10^{11}		kryog. pelet
NIF	$10^{15}-10^{16}$	(2010)	kryog. pelet
Z-150 Praha (100 kA)	10^3	(2006)	vlákno $(\text{CD}_2)_n$
PALS	10^4	(2006)	vlákno $(\text{CD}_2)_n$

Může být Praha jedním z centrem pro výzkum řízené termonukleární fúze v příštích letech?

- Jaké problémy je třeba řešit?
- Vlastnosti neutronů – energetické rozložení, doba vzniku,
- Původ neutronů – termální nebo beam-target?
- Mechanismus urychlení rychlých deuteronů a elektronů – oddělený nebo současný proces, stejné nebo různé mechanismy?
- Jaké parametry jsou potřeba k „ignition“ (zapálení)?
- Studium požaduje komplexní výzkum jak na tokamacích tak laserech a pinčích
- Výzkum astrofyzikálních objektů vysoké energetické hustoty – jety quasarů, kolabujících hvězdných soustav (vývoj v milionech let) analogie v délkách a časech s rozdílem 10tek řádů
- Magnetohydrodynamické simulace 3D – nestability, turbulence, generace, transformace a disipace magnetických polí
- Výzkum na středně velkých aparaturách dostatečných pro produkci neutronů a jednoduchých a levných
- Podmínky v Praze jsou tedy pro příštích 10 – 15 let šancí
- Výzkum provádí relativně úzká komunita univerzálních odborníků; tradice, zkušenosti, mládí

5. Závěr

- problém energetických zdrojů je jeden ze základních problémů dnešní civilizace
- během příštích 50 let - několikanásobný nárůst, vyčerpání zdrojů, skleníkový efekt
- jaderná energetika je jediným řešením
- štěpení uranu – nová generace
- termonukleární fúze – řešení fyziků (-2020 let), zkušební reaktor (2030), energetika (2040-2050)
- energie je vzácný dar s kterým je třeba uvážlivě nakládat
- velká šance Prahy a České republiky – soustředění středně velkých aparatur Compas, Pals, PF-1000 a možnost pracovat na všech
- fúze bude dar pro vyspělejší civilizaci, je na nás, abychom k tomu aktivně přispěli